

GUSTAV RIEDEL

KAREL MARX V ROCE 1852

Rok 1852 byl pro Karla Marxe a jeho rodinu jednou z nejtěžších dob jejich života. Po porážce revoluce r. 1848 odešel Marx, když byl 11. 5. 1849 vypovězen z Kolína n. Rýnem, kde vydával „Neue Rheinische Zeitung — Organ der Demokratie“, po krátkém přechodném pobytu v Paříži do Londýna, který se mu od této doby, od 24. srpna 1849, měl stát trvalým bydlištěm. Všechno své nevelké jmění i jmění své ženy věnoval věci demokracie, věci dělnické třídy; celé předplatné, stržené za „Neue Rheinische Zeitung“, peníze získané prodejem tiskařského rychlo-lisu, svého osobního majetku, a ještě 300 narychlo vypůjčených tolarů vydal na krytí redakčních dluhů a závazků a vyrovnal se tak čestně s věřiteli listu. Odhaduje se, že „Neue Rheinische Zeitung“ Marxe stála asi 7000 tolarů; Marx sám těchto výdajů nikdy nelitoval, jsa si plně vědom velké uvědomovací práce, kterou list vykonal, a jediné, co ho při tom později tížilo, byla starost o jeho nevalně zdravou ženu, která nastávající velikou nouzi své rodiny snášela pouze s nejvyšším vypětím svých sil. Zároveň však také s nejvyšším hrdinstvím; jako se Marx v dobách své největší peněžní tísně strachoval především o svoji ženu, tak paní Marxová myslela vždy především na Marxe a na jeho práci. Zнала obrovský význam jeho díla pro pracující masy, pro budoucnost lidstva a trpělivě se snažila Marxovi poskytnout z toho mála, co měla, nejlepší pracovní podmínky, snášeje s nesmírnou oddaností nejen Marxově osobě, ale především právě Marxově práci těžký úděl spolubojovnice štvaného revolucionáře.

Při odchodu z Kolína zůstalo Marxovi pouze nemnoho stříbrného jídelního náčiní, a to byl vlastně starý rodinný majetek jeho ženy; ale i to putovalo v oněch dnech do frankfurtské zastavárny a v Kolíně prodala paní Marxová i nábytek. Výtěžek představoval všechno, s čím Marx začínal v cizině hospodařit; pobyt v Paříži mnohé z toho spotřeboval, a do Londýna si Marx přinesl pouze nepatrné zbytky. Přechodné vítězství kontrarevoluce znemožnilo další vydávání pokrokových časopisů v Německu a anglického jazyka dosud nevalně znalý Marx tím prakticky ztratil nejen publikační možnosti, ale také nepatrný sice, ale

přesto nějaký zdroj příjmů. Rozhodující pro Marxe nebyla ovšem otázka finanční, ale potřeba objasnit sobě i světu hybné síly revoluce r. 1848 i její porážky, potřeba podrobně analyzovat poměr třídních sil a z něho vyplývající rozložení politických stran i jejich vzájemné vztahy i to, jak a proč se tyto vztahy v průběhu revoluce stále měnily, potřeba mobilisovat všechny pokrokové demokratické síly k novému boji proti reakci, potřeba kovat novou, zcela samostatnou stranu, která by vedla a řídila zcela samostatný boj dělnické třídy, jejíž historická úloha i historické poslání byly již jasně poznány a zkušenostmi r. 1848 znovu potvrzeny. Marx proto již v Paříži připravuje vznik „Neue Rheinische Zeitung“ a hned v prvních dnech po svém příjezdu do Londýna se dává energicky do práce. Zve k ní (dopisem z 23. srpna 1849 ještě z Paříže¹) Bedřicha Engelse, který se po porážce badensko-falckých povstaleckých sborů, v nichž hrdinně bojoval se zbraní v ruce, uchýlil do Švýcarska, a Engels neváhá přijet a jako vždy energicky a nezištně pomáhat.

Marxovým plánem bylo vydávat v Londýně německý časopis; měl nésti záhlaví „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-Oekonomische Revue“, aby tak bylo i názvem navázáno na skvělou tradici obou předchozích „Rýnských novin“. Odkud Marx k tomuto podniku vzal prostředky, není již známo; víme toliko, že jak akcionářů, tak abonentů se přihlásilo drahně málo, a časopis se proto musil potýkat s obrovskými peněžními potížemi. Ale Marx se do podniku pustil s velkým elánem a mnoho starostí s finanční stránkou si asi nedělal; zdá se, že počítal jen s krátkou dobou trvání tohoto listu, neboť tehdy ještě doufal, že brzy opět vzplane nová veliká vlna revoluce, která, poučena jsouc zkušenostmi z let 1848 až 1849, již zcela určitě zvítězí. Právě proto a aby této revoluci účinně pomáhal, snažil se Marx ve svém časopisu jednak zobecnit zkušenosti z 48. roku, jednak na konkrétním historickém materiálu ukázat, jak všechny politické události vyplývají konec konců z dané hospodářské situace a nejsou ničím nahodilým, nýbrž mají svoji vnitřní příčinnou souvislost.

Počátkem února 1850 vyšlo 1., „lednové“ číslo „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-Oekonomische Revue“ a tomuto i dalším pěti svazkům (přesněji 1., 2., 3. a dvojčíslo 5/6) máme co děkovat za mistrovské vyličení „Třídních bojů ve Francii 1848—1850“, které nám tady Marx podal (vedle několika drobnějších statí). Snaha po důkladném objasnění všech posledních, ekonomických příčin evropských revolučních bouří jej vedla k podrobnému studiu evropské hospodářské situace a dějiny evropského hospodářství z posledních asi desíti let mu dokázaly, co více méně nejasně tušil: že totiž hlavní příčinou, která vyvolala revoluce 48. roku, byla velká světová obchodní krize roku 1847 a že příčinou

sílení a konečného vítězství reakce bylo především dosud neslýchané období průmyslové prosperity, které započalo asi v polovině r. 1848 a plně se rozvinulo v letech 1848—1850.

Marx z tohoto poznatku, opřené nyní o velmi pronikavé poznání hospodářských a politických dějin Evropy poslední doby, vyvodil nezbytné a jedině správné důsledky. Jestliže z prvních tří čísel „Neue Rheinische Revue“, psaných počátkem r. 1850, v době, kdy svoje systematická studia hospodářských dějin Evropy teprve zahajoval (ačkoliv jeho znalosti hospodářské situace, především Francie, byly již tehdy úctyhodné), zaznívá ještě jasná Marxova víra v brzký výbuch nové revoluce, čteme v dvojčísle 5/6, vyšlém 1. listopadu 1850, již poznání zcela jiné, poznání plně odpovídající pravdě: „Za této všeobecné prosperity, kdy výrobní síly měšťácké společnosti se tak bujně vyvíjejí, pokud je to v rámci měšťáckých poměrů vůbec možné, nemůže být o skutečné revoluci ani řeči. Taková revoluce je možná jen v obdobích, kdy oba tito činitelé, moderní výrobní síly a měšťácké výrobní formy se dostávají do vzájemného rozporu. Všelijaké různice, v nichž se nyní střetají představitelé jednotlivých frakcí kontinentální Strany pořádku a jimiž se vzájemně kompromitují, zdaleka nemohou být popudem k novým revolucím; naopak jsou možné jen proto, že základna společenských poměrů je v této chvíli tak jistá a — co reakce neví — tak měšťácká. O tuto základnu se právě tak jistě rozbíjejí všechny pokusy reakce o zadržení měšťáckého vývoje, jako všechno mravní rozhořčení a všechny nadšené proklamace demokratů. Nová revoluce je možná jen jako následek nové krise. Je však právě tak jistá jako tato krise.“ (Proložil K. Marx.)²

Kapitalistická prosperita, jistě přechodná, ale přece jen prosperita, měla za následek rychlé opadnutí revoluční vlny, a pocítil to také Marxův časopis. Dvojčíslem 5/6 končí jeho krátký život; počet abonentů, ostatně již od počátku nevalný, se rychle rozplýval, a také ostatní finanční zdroje rychle vysychaly. Nezbylo než učinit nutný závěr a vydávání samostatného časopisu zanechat. Ale nebyl by to býval Marx, kdyby byl zcela resignoval; naopak, Marx právě proto, že již tehdy v hlavních rysech znal zákony kapitalistického hospodaření, věděl, že stejně nutně, jako přišla prosperita roku 1848 a let dalších, přijdou nové a stále prudší krise nejen kapitalistického obchodu a kapitalistické výroby, ale celé kapitalistické soustavy vůbec, a v důsledku toho i nové, stále prudší a nakonec vítězné protikapitalistické, proletářské revoluce. A proto „doba oddechu“ mezi dvěma revolučními vlnami jeho mozku a srdci revolucionáře přímo velela, aby jí využil. Dvojím způsobem: jednak trpělivou, cílevědomou přípravou a výchovou strany,

kteřá by byla schopna samostatně a na základě vědeckého rozboru třídních společenských vztahů vést aktivní boj dělnické třídy ve všech proměnlivých situacích třídního zápasu mezi buržoasií a dělnictvem až k vítězství proletariátu a nastolení jeho diktatury, a jednak stejně trpělivou a cílevědomou prací na objasnění obecných zákonů vývoje společnosti lidské, jakož i obecných zákonů vývoje jsoucna vůbec.

V současné době pak Marxovi tento úkol konkrétně znamenal objasnit objektivní zákony kapitalistického výrobního způsobu, neboť jedině konkrétní analysou konkrétního procesu mohl objasnit, ověřit a dokázat zákony obecně platné; a proces kapitalistické výroby volil proto, že odhalení a přesný rozbor jejích zákonů považoval za nejdůležitější, v soudobých podmínkách třídního boje a třídního uvědomění dělníků rozhodující úkol doby. A Marx se vždy dovedl soustředit na to nejdůležitější. Na to, co bylo v oné etapě nejdůležitější pro pokrok lidské společnosti a její objektivně, historicky nejpokrokovější třídy, třídy dělnické. Bez znalostí objektivních zákonů kapitalistické výroby by stáli dělníci před „tajemstvím“ této výroby slepí a hluchí, a neznajíce je, nemohli by proti ní účinně bojovat.

Marx se proto již od svých mladistvých let, od své první srážky s živou konkrétní praxí společenského dění jako šéfredaktor „Rheinische Zeitung“ v letech 1842—1843 a systematicky od r. 1844 věnoval pronikavému studiu politické ekonomie a právě toto studium ho přivedlo k objevu a k pochopení historické posice a historického úkolu dělnické třídy. A od té doby ho potřeby života, potřeby praxe stále znovu přesvědčovaly, že, má-li boj dělnické třídy být postaven na skutečně vědecký základ, má-li praktický boj dělnictva být veden správně, moudře a účelně, má-li na základě dosavadních zkušeností mezinárodní dělnické třídy být vypracována a prakticky prováděna úspěšná strategie a taktika tohoto boje, má-li proletariát přesně vědět, co podniknout po svém vítězství nad kapitalisty, musí se opírat o hluboké poznání, o pronikavou analysu kapitalistických výrobních poměrů. A proto se Marx po poražené revoluci r. 1848 znovu soustředil s houževnatostí a pílí jemu vlastní především na studium politické ekonomie a v soudobé situaci mezinárodní dělnické revoluční organizace to považoval dokonce za svůj nejpřednější úkol, i přímo politicky za nejpřednější.

Nezapomínal přitom ovšem na život veřejný a neisoloval se od něho; byl stále novinářsky i organizačně činný a stále aktivně vedl mezinárodní dělnické hnutí, i když nestál vždy formálně v jeho čele, ale hlavní pozornost věnoval přípravám ke kritice měšťácké politické ekonomie a k pozdějšímu „Kapitálu“. Vzhledem k tomuto tehdy nesporně nejdůležitějšímu úkolu musela ostatní publicistická činnost ustupovat do pozadí a Marx se asi jen nerad odpoutával od svých studií ekonomických

k práci na větších spisech jiného druhu. Ale události ho k tomu nutily, a to jak události politické a stranické, na které bylo v zájmu revolučního dělnického hnutí nutno vnitrostranicky nebo i veřejně reagovat, tak také palčivá nutnost vydělat si psaním do novin alespoň nějaké prostředky k životu. Politický život byl ovšem pro Marxe přímou a nezbytnou nutností; nebyl žádným akademickým, v sebe uzavřeným učencem, práci pro dělnickou třídu a její osvobození z kapitalistického otroctví považoval za svůj naprosto přední úkol a i v nejsvícenějších dobách života svého i své rodiny zásadně odmítal „zachránit se“ v nějakém „civilním“ povolání, v němž by chtěl nechtěl musel sloužit buržoasii a nemohl sloužit proletariátu tak dobře, jak mu sloužit chtěl.

Hned po svém příjezdu do Londýna se zcela ústrojně postavil v čelo i organizačního života dělníků-revolucionářů, a zase nejen německých revolucionářů-exulantů, ale přímo i dělníků anglických. A zase nejen jako jejich ideový, theoretický vůdce, ale přímo i lidsky. Z ubohých zbytků svých peněz podporoval štědře a velkomyslně podobně strádající druhy, pokud mu to vůbec bylo možné, a sám založil uprchlický komitét, ne aby pomáhal sobě, ale aby organisovaně pomáhal druhým.

A stejně obětavě pracoval na velkém díle obnovení Svazu komunistů, což bylo tím důležitější, čím více reakce (a zase především v Německu, jehož buržoasie ze strachu před svým vlastním lidem uzavřela ten nejhanebnější kompromis s feudály, zradivši tak i svoje vlastní bojová hesla a ideály) zbavovala dělnickou třídu všech možností tiskových, shromažďovacích a vůbec propagačních. Londýnská dělnická emigrace nebyla ovšem nic sourodého; představovala naopak nejpestřejší směsici nejrozmanitějších živelů, bez jednotných organizačních principů a tím více ovšem bez jednotné ideologie a jednotné politické vůle. Všichni ovšem doufali v brzký příchod revoluce „tam doma“ a většinou k tomu subjektivně poctivě pracovali a to jim dávalo vnější zdání organisovanosti i jednotné akce. Ve skutečnosti zde však panovalo nejubožejší skupinkaření a prakticky jednal každý na vlastní pěst; neustálé hádky a halasná papírová prohlášení byly důsledky těchto neutešených poměrů. Bylo by ovšem naprosto nesprávné odvozovat tyto poměry z povahových vlastností těchto revolucionářů, z nějakého vrozeného revolucionářského anarchismu, a také poukaz na jejich svízelnou situaci hmotnou může přispět nanejvýš k pochopení těchto poměrů, ale nemůže je vysvětlit; Marx a Engels si je správně vysvětlovali jako pokračování a projev třídních bojů na evropské pevnině a v různých názorech a půtkách emigrantů správně viděli odraz různých těch živelných a neujasněných politických frakcí, které měly samy o sobě a o své objektivní úloze ty nejskreslenější představy a které zase odrážely nevyhraněné ještě třídní síly, nevyjasněné třídní zájmy a nesmírně

spletitý poměr třídních sil i konkurenční boj různých maloburžoasních vrstev, spojovaných přes všechny svoje antagonismy společným bojem proti feudalismu. Zase v tom vynikala především emigrace německá; nezralé sociálně ekonomické poměry vyvolávaly nezralé ideje a theorie i nezralou aktivitu. Marx a Engels se proto nijak nesnažili ztráčet svůj čas mezi těmito kruhy, vědouce dobře, že event. výsledky jejich práce by zdaleka nebyly úměrné vynaložené námaze; Franz Mehring pěkně říká, „. . . že Marx a Engels se prohlašovali s emigrací solidární lidsky, ale nikoliv politicky; že sdíleli její bolesti, ale nikoliv její představy; že jí obětovali poslední halěr, ale ani nejmenší zlomeček svých přesvědčení“.³

Zato se velmi energicky snažili shromáždit (ideově i fysicky) vedoucí kádry Svazu komunistů, kteří se za revoluce rozprášili po celém Německu, činíce většinou každý své nejlepší a kteří se nyní, mužně a vděčně vzpomínajíce svých padlých, potloukali bůhví kde ve vyhnanství. Postupem doby se většina z nich shromáždila opravdu v Londýně a k nim přistoupili i noví, buď mladí nebo i nově získaní a přesvědčení vlastními zkušenostmi, školou historie. Provolání „Ústředního výboru ke Svazu komunistů“ z března 1850, napsané společně Marxem a Engelsem,⁴ je krásným příkladem Marxovy a Engelsovy vědecky zdůvodněné politické linie, jejich organizačního postupu i jejich obětavé práce na vybudování nové proletářské strany.

Toto svolání bylo masově (na tehdejší poměry) rozšiřováno v Německu a záhy bylo hlášeno založení řady organizací Svazu komunistů v různých německých městech a dokonce i řady krajských výborů. Dělnické hnutí tedy i v Německu pokračovalo a sbíralo své síly; pracovalo ovšem tajně a v podzemí.

Vlastní vlna přímých revolučních akcí však opadávala a v létě 1850 již bylo jasné, že k nové revoluci tak brzy nedojde. Marx a Engels, jak už víme, to zavčas poznali a vyvodili z toho důsledky; většina emigrace, u níž přání bylo často otcem myšlenky, to však vidět nechtěla a v Marxově střízlivém posuzování situace viděla zradu revoluce. Docházelo tak i v londýnských řadách Svazu komunistů a v jeho Ústředním výboru k prudkým kontroverším a 15. září 1850 došlo konečně k otevřenému rozkolu. Stojí za to citovat Marxova slova z rozhodující schůze tohoto dne: „Namísto kritického nazírání věci klade menšina (t. j. členů Ústředního výboru — pozn. G. R.) nazírání dogmatické, namísto materialistického idealistické. Místo skutečných poměrů se jí stává pouhá vůle hnací silou revoluce. Zatím co my říkáme dělníkům: musíte prodlat 15, 20, 50 let občanských válek a bojů národů, ne pouze abyste změnili poměry, ale abyste se sami změnili a učinili se schopnými k politickému panství, říkáte vy naopak: musíme okamžitě přijít k moci anebo můžeme

jit spát! Zatím co my upozorňujeme zvláště německé dělníky na nerozvinutou povahu německého proletariátu, lichotíte vy nejhrubším způsobem nacionálnímu citu a stavovským předsudkům německých řemeslníků, což je ovšem populárnější. Jako demokraté dělají posvátnou bytost ze slova lid, tak vy ze slova proletariát.“ (Proložil K. Marx.)

Marx — a také Engels — se energicky postavili proti každému nedomyšlenému a tedy nutně dobrodružnému revolučnímu spiknutí. To ovšem neznamená, že by byli resignovali na revoluci a revoluční boj; chápali však, že za podmínek zuřivého řádění reakce a současného rychlého rozvoje kapitalistické výroby, znemožňujících nový brzký příliv revoluční vlny, je nutno změnit konkrétní formy boje a za pilného uvědomování a organisování dělnické třídy vyčkat období, v němž další vývoj kapitalismu a narůstání jeho vnitřních rozporů vytvoří nové předpoklady pro nový rozmach proletářské revoluce. Londýnští komunisté však ve své nedočkavosti nedovedli vidět situaci tak střízlivě a pravdivě a tedy v s k u t k u r e v o l u č n ě, jako ji viděli Marx a Engels, a Svaz komunistů se hrozil rozpadnout. Marx a Engels se to pokusili předejít tím, že přeložili vedení Svazu komunistů do Kolína, kde tamější krajské vedení skutečně zvolilo z pověření Marxova jakožto uznávaného vůdce německého proletariátu nový Ústřední výbor. Tento kolínský Ústřední výbor nebyl však všude uznáván a zejména londýnská skupina, pochopitelně nedostatečně imunní proti emigraci maloměšťáckého původu a maloměšťáckých názorů, se k němu chovala odmítavě.

Marx a Engels se tak dostali do naprosté izolace; bylo to ovšem za daných podmínek něco zcela ústrojného a Marx s Engelsem ani netajili své uspokojení nad tím, že jsou zbaveni malicherných sporů, v nichž se nakonec vyžívali i londýnští komunisté německého původu,* a libovali si, že mohou celkem nerušeně vědecky pracovat, až přijdou lidé a časy, kteří jejich věc, velikou věc pracujícího lidu, pochopí. Až dozrají sociálně ekonomické poměry.

Ale pro tuto chvíli je třeba činit přípravy. Připravovat sebe i připravovat lidi, i ty, kteří dnes ještě plně nechápou. Marx se se zvýšenou energií vrhá do práce. Vysedává od 9 do 19 hodin v knihovně Britského musea, politická ekonomie je jeho hlavním oborem a „pracovat pro svět!“ je jeho heslem.

Ale jak pracuje! Za jakých podmínek! Praktický rozkol Svazu komunistů má za následek i to, že skrovné a vřdycky nedostatečné prameny příjmů, vyplývající z organisovanosti a vzájemné výpomoci emigrace, zcela vysychají, a „Neue Rheinische Revue“, jak víme, musela být také zastavena. Marx žije od poloviny r. 1851 téměř úplně bez prostředků a ve strašlivé, stále se stupňující nouzi. Často nemá ani tolik, aby si

mohl koupit noviny; stávalo se, že celý týden nemohl vyjít z domu a pracovat v knihovně Britského musea, protože jeho jediný kabát nebo jeho boty byly v zastavárně; mnohokrát si musel vypůjčit na poštovné, aby mohl zaslat rukopisy svých článků do tiskárny.⁷ A přece nikdy neustoupí a nikdy nezradí a nedá se koupit; řekl to jednou sám prostými, statečnými slovy: „Musím svůj účel sledovat stůj co stůj („durch dick und dünn“) a nesmím měšťácké společnosti dovolit, aby mně změnila ve stroj dělající peníze.“⁸

Ale začíná se teď s neúprosnou naléhavostí hlásit ten druhý důvod, který Marxe donucuje přerušovat systematickou práci vědeckou, práci na kritice kapitalistického výrobního způsobu a tiskne mu do ruky pero k drobnějším článkům novinovým i menším studiím historickým a politickým: bída a nouze, a nouze a bída. Je to celá řada statí, která vznikla do značné míry z této Marxovy potřeby vydělat si na živobytí, ale nejsou to nikterak práce podružné nebo dokonce bezvýznamné. Právě naopak; Marx pracoval vždy nesmírně pečlivě a odpovědně a zdůrazňoval, že spisovatel nesmí pracovat, aby vydělával, ale že musí vydělávat, aby mohl „pracovat pro svět“ Proto jsou i mezi těmito statěmi, které Marx psal vlastně na okraj své tehdy hlavní činnosti, právě skvosty vědeckých pojednání, vědeckých rozborů historických událostí, v nichž se nám ukazuje mistrovství, s nímž Marx ovládal metodu historického materialismu.

Záchranu aspoň z nejstrašlivější bída hledá Marx ovšem všude. Pracuje spolu s chartistickými časopisy a snaží se — bohužel s nezdarem — prostřednictvím nakladatele Schabelitze v Basileji vzkřísit i „Neue Rheinische Revue“ — jistě ne především pro výdělek, ale také pro výdělek, neboť vedle politického, vědeckého významu (nebo chcete-li: vedle vědeckého, politického významu, vždyť vědecký a politický — ve smyslu služby pokroku a lidstvu — bylo pro Marxe a musí být pro každého skutečného vědce vždy totožné), který byl pro Marxe vždy ovšem rozhodující, hrála možnost výdělku, zajišťujícího denní chléb, také svoji nespornou a čestnou úlohu.

S kolínským Hermannem Beckerem bylo vyjednáváno o vydání „Sebraných statí Karla Marxe“ — „Gesammelte Aufsätze von Karl Marx“ a první jejich sešit opravdu vyšel; další vydávání bylo znemožněno zatčením Beckerovým v květnu 1851. Tedy tento pramen také zanikl. A vůbec naděje, které vzbuzovalo čilé působení komunistických skupin v Německu, také utrpěly těžkou ránu. 10. května 1851 byl krejčí Nothjung, který právě z pověření Svazu komunistů konal agitační cestu po Německu, v Lipsku zatčen; nešťastnou shodou okolností měl právě u sebe papíry, z nichž se policie dověděla o existenci Svazu komunistů, a krátce poté byli zbabělostí Hauptovou členové kolínského. Ústředního výboru

zatčeni (s výjimkou básníka Freiligratha, který krátce předtím, nevěda, co mu hrozí, odcestoval do Londýna). Německé dělnické hnutí tím bylo ovšem citelně ochromeno a odezva mezi londýnskou emigrací pocho-pitelně také nebyla potěšující. Spory a sporečky mezi různými frakcemi nabyly ještě ostrosti; Marx se ovšem této „žabomyši vojny“, jak se ironicky vyjadřoval, vůbec neúčastnil a vědomě se od masy německých emigrantů isoloval. Zůstalo několik málo věrných — věrných Marxovi i vědeckému socialismu — kolem něho; mezi nimi především Bedřich Engels.

Zdá se, že Marx a Engels chtěli ještě po zániku „Neue Rheinische Revue“ na podzim 1850 vydávat společně v Londýně nový časopis; Engels však asi správně hodnotil vyhlídky takového podniku i celkovou situaci a odebral se raději na podřízené úřednické místo v továrně firmy Ermen v Manchestru, kde byl jeho otec podilníkem. Učinil tak jistě především proto, aby mohl být svému příteli aspoň trochu nápomocen v jeho finanční bídě, a jistě zprvu doufal, že to bude pouze na krátkou, přechodnou dobu. Dějiny však rozhodly jinak; kapitalistický výrobní způsob prožíval právě v padesátých letech 19. stol. v důsledku objevení kalifornského a australského zlata neslýchaně rychlý vzrůst a ve stejné době se začínal rozvíjet vskutku mezinárodně. Vedlá samo-zřejmě mateřská země kapitalismu, Anglie, ale kapitalistické hospo-daření získává stále větší rozsah ve Francii a začíná významně pronikat i do Německa a Rakouska. Marxovi a Engelsovi se stávalo stále jasněj-ší, že nová velká revoluční vlna nepřijde asi tak záhy, jak ještě i na podzim 1851 předpokládali; byli natolik realistickými, v e d e c k ý m i revolucionáři, opírajícími svoji revoluční taktiku a strategii o vědeckou filosofii, o dialektický materialismus, aby věděli, že bez souhrnu řady objektivních (a ovšem i subjektivních) podmínek není revoluce možná. A byli ovšem zase natolik vědeckými r e v o l u c i o n á ř i, aby ne-ztráceli perspektivu, aby věděli, že proletářská revoluce je dějinně ne-odvratná a že je tedy třeba pro ni za každých podmínek pracovat. A pracovali pro ni oba — za daných podmínek — každý svým způsobem. A způsob, který volil Engels — jistě po velmi zralé úvaze a ne bez zá-sadních porad s Marxem — představuje v dějinách zase ojedinělý pří-klad veliké moudrosti, veliké cílevědomosti, veliké předvídavosti a ve-liké kázně ve službách proletářské strany.

Engels, v jehož srdci všechno tíhlo k vědecké, badatelské činnosti a k houževnatému každodennímu novinářskému boji, odchází od re-dakčního stolu a z tiché vědecké studovny a zasedá za stůl obchodnické pisárny — aby natrvalo vydělával peníze. A zase ne pro sebe, protože sám by se byl dovedl protloukat i nejistou žurnalistikou, ale aby získal prostředky pro svého přítele a prvního spolubojovníka. Aby tak Karel

Marx, duchovní vůdce dělnické třídy celého světa, její theoretik a strateg, její první, zcela nenahraditelný dělník měl zcela zaručen alespoň trochu jistý příjem a mohl tak svoje úžasné schopnosti věnovat cele veliké věci pracujících mas, veliké věci budoucnosti lidstva.

Engels, také geniální, i když sám říkal, že vedle Marxova genia je nanejvýš talentem, dobrovolně se zřekl — na 20 let! — vlastní soustavné vědecké činnosti, jen proto, aby umožnil Marxovi pracovat na stěžejní otázce a nejdůležitějším bojovém úkolu v tehdejší situaci — na důkladném vědeckém rozboru kapitalistického způsobu výroby. Dějiny neznají úžasnějšího soudružství a úžasnějšího sebeobětování, které ve své cílevědomosti, ve své disciplinované a hrdé službě veliké věci člověčenstva už ani není sebeobětováním, ale samozřejmou a ústrojnou službou lidskému pokolení. Mravní velikost počínu ovšem zůstává a mravní velikost je zde úžasná na obou stranách: u Engelse, který na sebe toto břemeno vzal, a u Marxe proto, že Engelsovu pomoc dovedl přijat. Ani u Marxe, ani u Engelse nešlo o osoby — šlo jediné o věc. A veliká věc žádá i velikých mužů a velikých rozhodnutí. A dovede je najít.

Engelsova pomoc nebyla ovšem zprvu zvláště vydatná. Engels pracoval jako podřízený písař a Marxovi docházely jenom desítilibrové, pětilibrové a často i pouze jednodlibrové bankovky a teprve mnohem později, když Engels „postoupil“, mohl svoji pomoc významněji zvýšit. Ale teprve po r. 1860, když se Engels stal po smrti svého otce podílníkem firmy, znamenala jeho pomoc již opravdové zabezpečení Marxovy theoretické práce.

Do té doby to byla jen výpomoc, výpomoc jistě velice významná, ale přece jen výpomoc. A Marx musel stále přerušovat svoje ekonomická studia, aby vydělával — zase ne pro svoji osobu, ale pro svoje ekonomická studia. Počátkem srpna 1851, krátce poté, když zásahem třídního nepřítele tak zklamaly naděje kladené do nového rozmachu dělnického hnutí v Německu, dostal Marx nabídku, která slibovala přinášet dosti pravidelné příjmy: faktický šéfredaktor „New York Daily Tribune“ Charles A. Dana ho vyzval k soustavnému dopisování. „New York Daily Tribune“ byla založena r. 1841 americkým socialistou Horacem Greeleyem, stoupencem názorů Fourierových, a stala se během let hlasatelkou dosti pestrých a neurovnaných socialistických teorií, od fourierismu až k „selskému komunismu“. V její redakci získal nakonec vedoucí postavení Charles A. Dana, který kdysi hrál jistou úlohu v Kolíně nad Rýnem. Podařilo se mu zajistit si r. 1851 spolupracovníctví Freiligrathovo a patrně na jeho popud se obrátil na Marxe se žádostí o pravidelné příspěvky. Marx samozřejmě ihned přislíbil, zvláště když theoreticky sice neujasněný, ale rozhodně pokrokový ráz listu mu

dával možnosti popularisovat pravdivou, s hlediska dělnické třídy provedenou analýsu událostí 48. roku v Evropě.

Jedna veliká obtíž se však stavěla v cestu: Marx tehdy ještě neznal natolik anglicky, aby sám mohl provést takovou analýsu pro anglicky psaný list. A zde zase pomohl Engels: jednak tím, že řadu Marxových dopisů pro „Tribunu“ večer po skončení svého denního zaměstnání překládal, jednak tím, že sám veliké množství článků napsal. Společnou práci Marxovou a Engelsovou — a je pravděpodobné, že Engels zde má, pokud jde o množství článků, značnou převahu nad Marxem — vznikla tak serie statí, známá dnes pod jménem „Revoluce a kontrarevoluce v Německu“ a od r. 1896, kdy vyšlo první knižní vydání v anglickém originále, znovu a znovu vydávána.¹⁰

V „New York Daily Tribune“ vycházela od 25. října 1851 až do 23. října 1852; Marxovo spolupracovníctví v „Tribuně“ trvalo pak ještě dále plných deset let, do r. 1862. (V letech dalších se pak „Tribuna“ stala tuctovým kapitalistickým podnikem, vedeným jen pro účely ziskové až do svého zániku 1924.)¹¹ Mělo to svůj značný význam; „Tribuna“ měla tehdy až 200.000 odběratelů a byla tedy nejčtenějším listem ve Spojených státech. Marx také z toho důvodu kladl na svoji spolupráci s těmito novinami velký důraz, neboť vedle několika příležitostných článků v německých novinách (hlavně ve „Wiener Presse“) neměl prakticky žádných jiných publikačních možností a byl si plně vědom významu propagandistické uvědomovací práce: Finanční podmínky, kterých „Tribuna“ užívala, byly však pro Marxe krajně nevýhodné; Dana se sice formálně hlásil k fourierismu, ale jako praktický novinář dovedl používat všech kapitalistických vykořisťovatelských method a používal jich také vůči Marxovi, ačkoliv dobře věděl, koho v něm vlastně má. Neštítel se pod nejrůznějšími záminkami i bez nich strhovat Marxovi z ujednaného honoráře, platil mu pouze za články skutečně uveřejněné (a výběr dělal podle svého zcela volného uvážení) a dokonce celé partie jeho statí vydával s nepatrnými změnami i bez nich jako články redakční, bez příslušného honoráře ovšem. Pracovní podmínky v „New York Daily Tribune“ byly tedy pro Marxe velmi těžké a trvalý, jistý zdroj příjmů to rozhodně nebyl.

Shodou okolností se však Marxovi na podzim 1851 rýsovaly ještě další publikační možnosti ve Spojených státech. Jeho starý přítel a revoluční druh Josef Weydemeyer, pronásledovaný jako význačný člen Svazu komunistů, uchýlil se tehdy do Nového Yorku, kde doufal nalézt lepší existenční a pracovní možnosti než ve Švýcarsku nebo v Anglii. Marx mu okamžitě navrhl, aby si tam otevřel knihkupectví a pokusil se vydávat revoluční literaturu. Agilní Weydemeyer záhy odepsal, že doufá již počínaje lednem 1852 vydávat týdeník pod ná-

zvem „Die Revolution“, a prosil hned o články. Marx pilně sháněl příspěvky ode všech dosažitelných komunistů a sám přislíbil větší práci o příčinách porážky francouzské revoluce r. 1848 a o puči Ludvíka Napoleona, nejnovější veliké události evropské politiky. Dal se hned do díla a pracoval na tomto tematě asi od poloviny prosince 1851 do konce března 1852, tedy ve stejné době, kdy psal také svoje články o Německu do „Tribuny“. A víme již, že na těchto statích do „Tribuny“ měl Engels kvantitativně větší podíl než Marx; je možno dokonce předpokládat, že si oba zakladatelé vědeckého socialismu rozdělili práci a že Engelsovi připadl úkol vyličit především německou, Marxovi pak francouzskou revoluci. Oba spisy se tedy vzájemně doplňují a tvoří vlastně nerozlučný celek; v tomto svém celku a ve svých zobecněních představují pak ucelenou theorii měšťácké revoluce, jejího typického průběhu i jejích perspektiv a důsledků a ovšem také jejího poměru k středním vrstvám maloměšťáckým a k revolučnímu boji dělnické třídy. Marx tady podal skvělý rozbor konkrétního poměru třídních sil, vymezil zde postavení a historickou úlohu všech tříd kapitalistické společnosti a hluboce zde zdůvodnil theorii tříd a třídního boje, vědecký základ politiky dělnické třídy, stanovící úkol rozmetání buržoasní státní mašinerie (veliké poučení z let 1848-1849, učiněné Marxem v r. 1852!) a ukazující cestu k diktatuře proletariátu jako historicky nezbytné zbrani k uskutečnění beztřídní společnosti. A je pro Marxovu poctivost a osobní skromnost, pro ducha opravdové vědecké práce, tak typického pro celou Marxovu činnost, příznačné, jak tyto svoje geniální vědecké objevy skromně řadí jako jeden článek do celkového proudu vědy o vývoji společnosti lidské, ukazuje přitom svým lapidárním způsobem a stejně skromně, jak jeho objevy znamenají zároveň dovršení všeho, co o lidské historii bylo dosud poznáno a co vědu o společnosti lidské povyšuje na nový, kvalitativně vyšší stupeň. Ve známém dopisu Weydemeyerovi z 5. března 1852, psaném tedy v době konečné redakce svých statí o napoleonském převratu, píše Marx: „Pokud jde o mne, nepatří mi ani zásluha, že jsem objevil existenci tříd v moderní společnosti, ani zásluha, že jsem objevil jejich vzájemný boj. Buržoasní dějepisci vyličili dávno přede mnou historický vývoj tohoto boje tříd a buržoasní ekonomové ekonomickou anatomii tříd. Můj přínos spočívá jen v tom, že jsem dokázal: 1. že existence tříd je spjata toliko s určitými historickými vývojovými fázemi výroby, 2. že třídní boj vede nutně k diktatuře proletariátu, 3. že sama tato diktatura je jen přechodem k zrušení všech tříd a k beztřídní společnosti...“ (Proložil K. Marx.)

Bonapartistický státní převrat z 2. prosince 1851, jehož zkušenosti

daly Marxovi tolik podnětů k hlubokému rozpracování theorie třídního boje, vyvolal nesčíslné množství brožur a spisů. Všechny tyto spisy jsou již prakticky a celkem zaslouženě zapomenuty, zapomenut je i jinak skvělý pamflet Viktora Huga „Napoléon le Petit“, a jediný z nich je stále ještě živý a stále ještě září: Marxův „Osmnáctý brumaire Ludvíka Bonaparta“.

S mistrovstvím, kterého dříve ani on nedosáhl, zde Marx vysvětlil aktuální událost, ukazuje na její základní příčiny v rozvoji soudobé kapitalistické ekonomiky. Je to pronikavá analýsa všech podmínek, které v poslední instanci rozhodují o vzniku, průběhu a konečném výsledku konkrétního velkého historického dění, analýsa, která, pronikajíc k hlubinným kořenům dějinných akcí, ukazuje základní pružiny společenského vývoje a čerpá tak z jedinečných dějinných událostí poznatky s platností v nejvyšší míře obecnou. Ověřeny pak co do své správnosti konkrétním průběhem jiných historických akcí a potvrzeny tak co do své obecné platnosti, přinášejí tyto odhalené zákony společenského vývoje světlo a metodu práce i návod k praktickému jednání; oba spisy, Engelsova—Marxova „Revoluce a kontrarevoluce v Německu“ a Marxův „Osmnáctý brumaire Ludvíka Bonaparta“, jsou proto neocenitelnými učebnicemi historicko-materialistické theorie i revoluční praxe.

Ale za jakých podmínek byl tento vzor vědecké historické práce psán! Krutá bída Marxovy rodiny, jen občas a nepatrně zmirňovaná skromnou Engelsovou pomocí a velmi nespolehlivým příjmem za články v „Tribuně“, trvala a k ní se u Marxe přidružily zatvrzelé a nepříjemné choroby, značně mu bránící v práci. A „Osmnáctý brumaire“ měl přinést aspoň trochu příjmů ke zmírnění nejhorší nouze. 25. března 1852 posílá Marx Weydemeyerovi poslední stránky svého rukopisu, a právě v těchto dnech, 30. března 1852, píše Weydemeyer Marxovi dopis, v němž mu bere každou vyhlídku na otištění práce. Projekt vydávání časopisu ztroskotál a Weydemeyer nevidí v Americe dalších publikačních možností; naprostý nedostatek peněz brání v jakékoliv činnosti, „ačkoliv by bylo stačilo mizerných 200 dolarů“, jak píše Weydemeyer v jednom ze svých dřívějších listů. Pro Marxe osobně Weydemeyerova zvěst znamenala dvojí ránu: především bylo bolestné to, že nové dílo pokrokové theorie zůstane ležet v zásuvce a nesplní hned, bezprostředně svoje uvědomovací, politické i vědecké poslání, a ztráta nadějí na maličké zlepšení tíživé situace hmotné jistě nebyla také nebolestná. Umístit pojednání v „Tribuně“ se Marx pravděpodobně ani nepokoušel, protože tato žádala kratší uzavřené statě, a „Osmnáctý brumaire“ tvořil větší soustavný celek; v Evropě pak legální vydání tak obsáhlého díla revoluční theorie bylo úplně vyloučeno z politických důvodů a na vydání ilegální

už vůbec nebylo ani pomýšlení. Takové ilegální vydání by byli Marx a jeho soudruzi museli sami financovat, a peněz u nich prostě nebylo; event. vypůjčený obnos (ale kde jej vypůjčit, když často nešlo sehnat peníze ani na poštovné?) by pak musel být vrácen a ilegální vydání, které by asi nebylo možno prodávat, by investované peníze nebylo přineslo zpět. Naděje na otištění „Osmnáctého brumairu“ se tedy zhroutily; Marx pracoval pro proletářskou stranu, a tehdy tato strana byla ještě malá a zcela bez prostředků a rodila se v obtížích nám dnes nepředstavitelných; ale představovala to nové, co vzniká, představovala budoucnost, byla mluvčím a předvojem třídy historicky povolane k odstranění jakéhokoliv vykořisťování člověka člověkem, a vyrostla proto ve stranu vítěznou. Zaslouhou Marxovou v řadě ne poslední.

Dopis Weydemeyerův, který přinesl onu smutnou zprávu, se nezachoval; ale z jiného dopisu Wilhelma Wolffa, napsaného „ve všeobecné smůle a v nejstrašlivější tísní téměř všech známých“, víme, že Marx jej obdržel 16. dubna 1852, v den, kdy pochovával svoji jednoletou dcerušku Franzisku. V deníku paní Marxové čteme o tom tato dojemná slova: „Naše ubohá malá Franziska onemocněla těžkou bronchitidou. Tři dny zápasilo ubohé dítě se smrtí. Tolik trpělo. Jeho malé bezduché tělo spočívalo v malé zadní světničce, my všichni jsme se společně přestěhovali do přední, a když přišla noc, ustlali jsme si na podlahu. Zde nyní s námi ležely tři žijící děti, a plakali jsme pro malého andělka, který studený a bledý odpočíval vedle nás. Smrt drahého dítěte padla do doby naší nejkřutější nouze. Tu jsem běžela k jednomu francouzskému emigrantovi, který bydlel nablízku a který nás krátce předtím navštívil. Dal mně hned s nejpřátelštější účastí dvě libry šterlingů. Těmi byla zaplácena malá rakvička, v níž moje ubohé dítě nyní v pokoji dřímá. Nemělo žádnou kolébku, když přišlo na svět, a také poslední malý příbytek mu byl dlouho odepřen. Jak nám bylo, když bylo vynášeno do své poslední útulku.“¹³

A právě v tento den přišel ten dopis Weydemeyerův se strašlivou zprávou. List z deníku paní Marxové, z něhož jsme citovali její smutná a statečná slova, nese pak záhlaví „Velikonoce 1852“.

Bylo to právě před sto lety, kdy v takové bidě a v takových strašlivých podmínkách pracoval nejgeniálnější člověk, kterého kdy Země nosila. Bída a útlak a boj dělnictva se obráží v Marxově pracovním nejen v jeho nádherné hlavě, ale i v jeho vlastních pracovních podmínkách; marxismus nevznikal a nevytvářel se v pohodlné a tiché studovně, ale přímo v ohni třídního boje. Protože vnější podmínky Marxovy duševní práce, to je také konkrétní situace třídního boje, to je také výsledek konkrétního poměru třídních sil. A s tohoto hlediska tím více vyniká velikost Marxova díla, jeho historická podmíněnost i historická

nutnost, i jasnozřivost a revolučnost Marxe samého. A jeho odvaha a mužnost. Jeho vědecká i lidská velikost. A velikost i jeho ženy, na kterou, prosím, nezapomínejme. Bez ní by nebyl Marx nikdy udělal to, co udělal.

Jarní období před sto lety, 1852, bylo pro Marxe snad nejtěžším obdobím jeho života. Ale právě v těchto nešťastných dnech plul již po oceánu nový dopis Weydemeyerův, datovaný z 9. dubna 1852, v němž Weydemeyer sděluje, že zcela neočekávaná pomoc odstranila všechny potíže, které se otištění Marxova spisu stavěly v cestu. Weydemeyer potkal náhodou jednoho ze svých známých frankfurtských dělníků, nějakého krejčovského pomocníka, který také z politických důvodů nedávno přibyl do Ameriky. A tento krejčí, jakmile se dověděl, že Weydemeyer ztroskotal se svým plánem vydávání komunistického časopisu a Marxovy knížky, mu okamžitě dal 40 dolarů — všechno, co měl. A tomuto krejčovskému dělníkovi můžeme děkovat za to, že „Osmnáctý brumaire“ tehdy vůbec vyšel z temných zásuvek a spatřil kolem 20. května 1852 světlo světa jako první číslo Weydemeyerova měsíčníku „Die Revolution“.

Jméno tohoto krejčího Weydemeyer ve svém dopise vůbec neuvedl a nenašel se žádný dokument, který by nám sdělil, kdo to vlastně byl. Ale co na tom záleží, jak se jmenoval a kdo to byl? Co jej vedlo, to bylo, jak krásně říká Franz Mehring, třídní vědomí proletariátu, které v dobách boje proti kapitalismu nikdy nezemdlí v podstupování velkomyslných obětí pro osvobození své třídy a které v dobách socialistické výstavby nikdy nezemdlí v nejinicativnějším vypětí všech sil těla i rozumu. Konkrétní poměr třídních sil dal Marxovi pracovat v tak nesnesitelně těžkých podmínkách — ale zázrak dělnické solidarity dovedl překonat i tyto podmínky a nastolit podmínky jiné. Ne sice ideální, ani ne vskutku příznivé, ale přece jen podmínky, které umožňovaly další krok vpřed.

Co na tom záleží, že jméno tohoto krejčího neznáme? Byl to dělník, byla to dělnická třída, která Marxovi umožnila dále pracovat pro dělnickou třídu, „pro svět“, pro lidské pokolení.

Nejtěžší chvíle byly překonány. Weydemeyerův newyorský měsíčník sice po 2. čísle zanikl, Marxovy články do „Tribuny“ přinášely poměrně málo užitku, jak politického a propagačního, tak finančního, Engelsova pomoc, i když se postupem doby pomalu zvětšovala a byla — což je důležité — soustavná, nebyla stále zdaleka dostačující a Marx se svou rodinou trpěli pořád nouzí velice citelnou — ale dny největších bolestí přece jenom už přešly. Publikáční možnosti v Evropě byly ještě více omezeny, když proces s členy kolínského Ústředního výboru Svazu komunistů, inscenovaný přímo v Kolíně s velkou okázalostí, zostřil

persekuční opatření reakčních vlád. Marx s Engelsem vykonali velikou a obětavou práci ve prospěch členů kolínského Ústředního výboru, kteří byli obžalováni z „německo-francouzského komplotu“ pomocí dokumentů, které pruská policie sama vyrobila. Marx odhalil tyto vládní falsifikace tak přesvědčivým způsobem, že soudní tribunál si ze strachu před veřejným míněním netroufál vynést připravené drakonické rozsudky, a i když většina obžalovaných byla odsouzena na 3 — 6 let pevnostního vězení, bylo morální vítězství obžalovaných a Marxovo sice dokonalé, ale německé revoluční dělnické hnutí přece jen utrpělo citelnou ránu.

Proces měl pochopitelně svoji odezvu i v Londýně — londýnský Svaz komunistů, rozervaný ideologickým zmatkem a emigrantskými intrikami, se záhy poté úplně rozpadl. Zanikly však také zneklidňující hádky mezi jinými, méně významnými skupinami londýnských uprchlíků rozpadem i těchto skupinek, a Marx přestal tak být jejich malichernými záležitostmi obtěžován. A tak to vlastně bylo pro Marxovu theoretickou práci dobré. Mohl se nyní, píše jen příležitostně novinové články (především do „Tribuny“), již mnohem klidněji věnovat svým ekonomickým studiím, stále jsa podporován obětavým Engelsem.

Postupem doby pak dochází k jistému a rychle pokračujícímu oživení dělnického hnutí, zvláště po hospodářské krizi z r. 1857, a Marx si může plným právem říci, že mrtvý bod je překonán. Přibližně 10. června 1859 vychází s vydatným přispěním Lassallovým u Franze Dunckera v Berlíně první sešit jeho hlavní předběžné práce ke „Kapitálu“ — „Ke kritice politické ekonomie“ se slavným „Úvodem“, a i to bylo známkou nejen úspěšně pokračujícího Marxova rozboru kapitalistického způsobu hospodaření a tedy novým velikým přínosem revoluční theorii, ale i známkou opět se vzímajícího a sílicího dělnického revolučního hnutí. A 28. září 1864 bylo konečně na velikém táboru lidu v St. Martin's Hall v Londýně založeno „Mezinárodní dělnické sdružení (International Workingmen's Association)“, I. Internacionála, jako zase důsledek i zbraň bouřlivě nastupujícího a politicky zcela samostatného, již otevřeně a veřejně vystupujícího hnutí dělnické třídy v mezinárodním měřítku, a také jako — v míře ne nepatrné — důsledek celé dosavadní theoretické i praktické činnosti Marxovy. Mezinárodní hnutí revolučního proletariátu vstoupilo do nové etapy svého vývoje a svých bojů, zase o kus blíže ke konečnému vítězství nad kapitálem.

P o z n á m k y

- ¹ Karl Marx—Friedrich Engels: Briefwechsel, I. Bd., Dietz-Verlag, Berlin 1949, str. 137.
- ² Karel Marx: Třidní boje ve Francii 1848—1850, přel. Ladislav Štoll, 2. vyd., Svoboda, Praha 1950, str. 106.
- ³ Franz Mehring: Karl Marx. Geschichte seines Lebens, Sociologische Verlagsanstalt, Leipzig 1933, str. 233.
- ⁴ Otištěno v K. Marx—B. Engels: Vybrané spisy ve dvou svazcích, sv. I, Svoboda, Praha 1950, str. 103 a násl.
- ⁵ Citováno podle Franz Mehring, l. c., str. 238 a násl.
- ⁶ Viz na př. Marxovu a Engelsovu korespondenci z února 1851.
- ⁷ Strhující doklady najde čtenář ve sborníku: Karl Marx. Eine Sammlung von Erinnerungen und Aufsätzen, Dietz Verlag, Berlin 1947. (Koncem 1952 vyšel v nakl. Svoboda, Praha, český překlad L. Štolla a Jar. Bílého: Karel Marx ve vzpomínkách svých přátel). Také stručná brožurka Františka Červinky: Karel Marx, 3. vyd. Orbis, Praha 1950, přináší něco dokladového materiálu.
- ⁸ Citováno podle Franz Mehring, l. c., str. 264.
- ⁹ Viz zmínku o tom v Marxově dopisu Engelsovi ze 14. prosince 1853. — Karl Marx—F. Engels: Briefwechsel, I. Bd., Dietz Verlag, Berlin 1949, str. 627.
- ¹⁰ Naposled v německém překladu K. Marx—F. Engels: Revolution und Konterrevolution in Deutschland, Dietz-Verlag, Berlin 1949.
- ¹¹ Karel Kautsky píše v úvodu k německému vydání „Revolution und Konterrevolution in Deutschland“ z r. 1896: „Dnes je ‚Tribuna‘ docela obyčejným kapitalistickým novinovým obchodem. Ve svých počátcích měla naproti tomu mnohem lepší charakter, který ji činil zcela hodnou spolupracovníctví Marxova.“ (Vyd. Dietz, Stuttgart 1896, str. XII.)
- ¹² K. Marx—B. Engels: Vybrané spisy ve dvou svazcích, II. sv., Svoboda, Praha 1950, str. 475.
- ¹³ Citováno podle Franz Mehring, l. c., str. 250.
- ¹⁴ L. c., str. 250.